

TRADITIONS OF KHOREZM CALIPHATE AND THEIR PECULIARITIES

Sabirova Nasiba Ergashevna

Associate Professor, Philology

Doctor of Philosophy, (PhD.), Khorezm VKhKHTMOHM

Head of the department "Methods of teaching languages",

sabnas1@yandex.ru

+998904384950

Annotation: This article deals with the half-epic poets. There is also information about the role, history and work of the epic half-poets in the history of Khorezm folklore, as well as the work of Mrs. Khalfa Khanimdzhan. Also, the features of the Khorezm art of the khalfa are analyzed using examples from the works of khalfa.

Key words: Folklore, traditions of Khorezm folklore, poetical and epic storytellers, the creation of the lady-storyteller Khanimdzhan, the art of Khorezm folklore and storytellers

ХОРАЗМ ХАЛФАЧИЛИГИ АНЪАНАЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ШЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Сабирова Насиба Эргашевна

доцент, филология фанлари бўйича

фалсафа доктори, (PhD.), Хоразм ВХТХҚТМОҲМ

“Тилларни ўқитиш методикаси” кафедраси мудири,

sabnas1@yandex.ru

+998904384950

Аннотация: Ушбу мақолада сўз шоира-достончи халфалар ҳақида сўз юритилган. Шунингдек, халфачилик тарихида шоира-достончи халфаларнинг ўрни, тарихи ва ижоди хусусида ва Хоним халфа ижоди ҳақида маълумотлар келтирилган. Шунингдек, халфа ижодидан келтирилган намуналарда Хоразм халфачилик санъатига хос бўлган хусусиятлар таҳлилга тортилган.

Аннотация: В данной статье речь идёт о поэтах-эпосах халфах. Также имеется информация о роли, истории и творчестве поэтов-эпических халфов в истории Хорезмского фольклора, а также о творчестве госпожи халфы Ханымджан. Также особенности хорезмского искусства халфы анализируются на примерах из произведений халфы.

Калит сўзлар: Хоразм фольклори, Хоразм халфачилиги анъаналари, шоира-достончи халфалар, Хоним халфа ижоди, халфачилик санъати

Ключевые слова: фольклор, традиции Хорезмского фольклора, поэтико-эпические сказительницы, создание госпожи-сказительницы Ханымджан, искусство Хорезмского фольклора и сказительниц

Хоразм минтақасида достонларни кироат билан ўқиб эшиттирадиган ёки оғзаки равишда гармон жўрлигида куйлайдиган яна бир ижрочилар борки, уларни воҳада халфалар деб юритишади[Ҳакимов, 2013: 88].

Хоразм воҳасида халфачилик анъаналари қадимдан бошлаб кенг оммалашган. Ҳозирги кунда халфа деганда, дастлаб, тўйларда хизмат қиладиган, гармон чалиб ашула айтадиган аёл ва унинг ёнидаги доирачи билан раққосадан иборат кичик ансамбль тушунилади. Қолаверса, тўй ва азаларда

October, 30th 2021

диний ва дунёвий китобларни кироат билан ўқийдиган аёллар ҳам халфа деб юритилади. Республикамизнинг бошқа минтақаларида учрамайдиган бу анъана хусусида кўпгина тадқиқотлар эълон қилинган [Қобулниёзов, 1965:23].

Хоразм халфачилигининг илк забардаст сиймоларидан бири шоира Хоним халфа Саидмат кизи бўлиб, у Хивада Хоним сувчи лақаби билан машҳурлик қозонган. Шоира-халфа саводхон, хонандалик ва созандалик қобилиятини тўла эгаллаган. Қисса-дostonларни махсус оҳангга солиб (речитатив) куйлаган. 1895 йилдан бошлаб дoston ва кўшиқларни гармон жўрлигида ижро қила бошлаган [Юсупов, 1967:115]. Дастлабки ўзбек фольклоршунослигининг дарғаларидан бўлган Ҳоди Зарифнинг шоира-халфа ҳақидаги хотираларига эътибор қаратамиз: “1930 йил, ёзнинг иссиқ кунлари. Хивада, Дошҳовлидаги Хоразм музейи биносида тадқиқот ишларини бошлаб юбордик. Илмий ходим Бекжон Раҳмон хивалик Хонимжон аяни Дошҳовлига етаклаб келди. Мендан анчагина катта ёшли бу аёл таъзим билан, улуғ камтарлик, ҳурмат ва икром билан кўришганда, мен ўзимни мусофирликда онам ўз бағрига олаётгандек ҳис этдим. Биз суҳбатлашиб, тезда она-боладек бўлиб қолдик... маълум бўлишича, бу олижаноб аёл хонлар хонадонининг кулларидан, Исфандиёрхоннинг чўриларидан бири бўлган экан... Мен бу шоиранинг “Хон зулми”, “Бевафо золим” каби инқилобий руҳдаги шеърларини ўз оғзидан ёзиб олганим билан фахрланаман. Мени эпос ҳам қизиқтирар эди. Катта қобилият эгаси, санъаткор, шоира Хонимжон халфадан “Асилхон” (“Асил Карам”) дostonини ёзиб олдим. Ўша йили ундан Буюк Каримий “Тоҳир ва Зухра” дostonини ҳам ёзиб олган. Мен халқ ижодчиларининг зўр вакилларини кўрганман. Аммо аёл халқ шоирлари билан шахсан учрашмаган эдим. Хивада шунга муяссар бўлдим” [Мирзаев, 2013:262].

Биз фольклоршунослар – ҳаммамиз шўро даврида Хоним халфа ҳақида юқорида қайд қилингандек, мубҳам, ноаниқ тасаввурда эдик. Энди бу жабрдийда аёлнинг ҳақиқий ҳаёт саҳифаларини варақлаш учун мозийга қайтамиз. XIX асрнинг қоқ ўртаси. Муҳаммад Аминхон даври. Кунларнинг бирида хон саройи дарвозаси олдида номаълум аёл янги туғилган чақалоқни ташлаб кетади. Боланинг йиғиси дарвозабонлар кулоғига эшитилгач, улар чақалоқни кўриб, эшик оғасига хабар беришади. Эшик оғаси эса болани кўтариб хоннинг олдида киритади. Ҳукмдор дарҳол олиму уламоларни чақириб, уларга воқеани баён қилади. Йиғилганлар: –Бу болани сизга Худо етказди. Кечагина жангу жадаллардан омон-эсон қайтиб келдингиз. Бу бола сизга Худонинг юборган мукофоти илтифотидур, – дейишади. Хон бу сўзлардан кейин кайфи чоғ бўлиб, болага исм қўйишни таклиф қилади. Кўпгина мунозаралардан кейин унга Қутлигалди исмини маъқул топишади. Аммо болани кўпроқ Қутлимурод деб аташган. Бола вояга етгач, уни хон саройни сув билан таъминлаш гуруҳига бошчи қилиб тайинлайди. Ўша йиллари Хиванинг жанубий қисмида Паҳлавон Маҳмуд мақбарасининг орқасида Саидмуродбий оиласида бир қиз дунёга келади. Унга Хонимжон деб исм қўйишади. Бу қиз зеҳнли, илму урфонга иштиёқманд бўлиб, етти-саккиз ёшларида кўплаб халқ кўшиқлари, эртақ ва дostonларини ёд олади. Шунингдек, Навоий, Ғазулий, Оғаҳий, Машраб каби буюк шоирларнинг ғазалларини мутولاа қилади. 14–15 ёшларида форс ва араб тилларини ўрганади, ўзи ҳам шеърлар машқ қила бошлайди. Бу даврга келиб, хонлик тахтига Муҳаммад Раҳимхон соний – Феруз чиққан эди У Хонимжоннинг таърифини эшитгач, бу қизни саройга олдириб, ўзининг суюкли қизи Чинни бикага мураббий қилиб тайинлайди. Кейинроқ сарой халфаларининг бошчиси қилиб кўяди. Феруз тахтга ўтиргандан кейин ўн йиллар ўтгач, Хонимжонни биз юқорида тилга олган Қутлигалдига никоҳлаб, катта тўй ўтказди. Хоним халфа шу сабабдан бўлса керак, кўп шеърида Хоним сувчи тахаллусини қўллайди. Бу тахаллус эрининг касби-корига ҳурмат юзасидан танланган бўлса керак. Хоним халфа иккита ўғил кўрган. Биринчиси Раҳимберган Петербургда ўкиб, “Ёш хиваликлар” ташкилоти фаолига айланган. Инқилобдан кейин Самарқандда шўро ҳукуматининг масъул лавозимларида ишлаган. Кейинги тақдири номаълум. Уни қатағон тегирмони домига тортиб кетган. Иккинчи ўғил Каримберган ўқишга унчалик қизиқмай, савдо-сотик билан шуғулланган. Чорсуда дўконлари бўлган. Унинг Бикажон бика исмли қизидан ҳозирда элга машҳур бўлган Ўзбекистон халқ рассоми, истеъдодли ижодкор Тўра Курёзов туғилган. Шу тариқа, 1920 йил ҳам келиб, Хивада хон ағдарилади. Шўро тузуми айғоқчилари хонга алоқадор кишилар атрофида изғий бошлашади. Бу исковучлар Хоним халфани ҳам эсдан чиқармадилар. Хоним халфа жуда бой-бадавлат яшар эди. У хавфни сезиб, гилам ва бошқа ашёларни кўшчиларга

October, 30th 2021

тарқатиб улгура олди, холос. Аммо иккита кичик қути сандиқчада олтин, кумуш ва бриллиантлар бор бўлиб, улар айвон сахнидаги устунлар тагига кўмилган эди. Исковучлар ҳаммасини тортиб олиб кетишди. Хоним халфанинг катта кутубхонаси бор эди. Қўрққанидан барча китобларини қабристонга олиб бориб кўмиб ташлайди. Элакчилик кўчасидаги уйини мусодара қилиб, давлат тасарруфига олишди. У ерда баландлиги икки қаватли уйга тенг келадиган мусиқа асбоби бор эди. Уни фақат оёқ ва қўллари ҳаракатида Хоним онанинг ўзигина чала олар, кўплаб ёш халфаларни ўша ерда тарбиялар, уларга мусиқа ва хонандаликдан таҳсил берар эди. Бизнингча, бу асбоб Феруз Петербургдан олдириган орган мусиқа асбоби бўлиши керак. Ёки бўлмаса, Янгиариқнинг Чикирчи қишлоғида яшаган немислар уни ясаб беришган ёки Европадан олиб келиб, хонга туҳфа қилишган. Соз жойлашган уй икки-уч оилага бўлиб берилган. Улар қиш бўйи созни бўлаклаб, ўчоққа ўтин сифатида ишлатишган. Хоним халфага тазйиқ тўхтамаган. Охир-оқибат у келини ва қизи билан Пишканик қишлоғига кўчиб ўтган. Шундай бўлса-да, у 5 йилга қамалган. Қамокда Хоним халфа Исфандиёрхоннинг биринчи хотини Бикажон бика билан бир камерада ўтирган. Бикажон бика унга бир вақтлари кўп яхшиликлар қилган эди. Чунки Феруз вафотидан кейин Исфандиёр барча шоиру созанда, халфаларни саройдан ҳайдаган, ўша пайтда Бикажон бика Хоним халфани хондан илтимос қилиб, саройда олиб қолган эди. Анча кексайиб қолган Хоним халфа турмадан чиққач, кўп яшамай, 1936 йилда вафот этади [Қуръзов, 2014:13]. Хоним халфа шўро ҳукуматида хизмат қилишга ҳам уриниб кўрган. Машҳур хонанда Мадрахим Шерозий билан ҳамкорлик қилиб, янги даврга мос кўшиқлар ҳам куйлаб юрган. Тамарахоним билан танишган. Тамара хоним унинг бир дафтар тўла шеърларини чоп қилдираман, деб олиб кетган, аммо шеърларнинг кейинги тақдири номаълумлигича қолган.

Хоним халфанинг “Найлайин армонли кетдим”, номли шеъри бор:

Эй ёронлар, биродарлар,
Найлайин, армонли кетдим.
Қараб турган қиз-жувонлар,
Найлайин, армонли кетдим.

Жойим, айвоним йиқилди,
Уйимга қора тикилди,
Болаларим етим қолди,
Найлайин, армонли кетдим.

Энди менинг чиқар жоним.
Оқар бўлди қизил қоним,
Йўқдир турмоққа мадорим,
Найлайин, армонли кетдим.

Ушбу парчадан маълум бўладики, Хоним халфанинг умри хор-зорликда кечган. Биз бу шеърни шу пайтгача шоиранинг хонлар давридаги аянчли ҳаёти тарзида шарҳлаб келдик, ваҳоланки, шеър ижодкорнинг шўро даври ҳаётининг ифодаси экан [Ўзбек педагогикаси антологияси, 1995:415]. Ушбу шеър шоиранинг ўлими арафасида ёзилган. Унинг Исфандиёрхонни лаънатловчи “Бевафо золим” шеъри шўро даврида ёзилган. Бунинг асосий сабаби Исфандиёрхон ўз қилмишлари сабабли лаънатлашга лойиқ ҳукмдор бўлган. У бошқа санъаткорлар қатори, Хоним халфани ҳам саройдан бадарға қилади. Қолаверса, шоира шўро сиёсатидан жуда кўрқиб қолган. Ҳатто отасининг исмини ҳам Саидмуродбий тарзида айтишга ҳадиксираб, Саидамат, туғилган жойини ҳам Хива шаҳри эмас, Пишканик деб айтишга мажбур бўлган. Ҳоди Зарифга ўзини хоннинг чўриси деб таништирган. Шу сабабли айрим шеърларида эски тузумни қоралашдан бошқа илож топа олмаган. Шоиранинг кўпгина шеърлари, илгари айтганимиздек, Тамарахоним кўлида қолиб кетган. Аксарият шеърлари Анаш халфа, Ожиза, Назира халфа каби шогирдлари тилидан ёзиб олинган. “Ўзбек шеърляти антологиясида [Ўзбек шеърляти антологияси, 1961:56] иккита, “Ўзбек педагогика антологияси”да учта шеъри чоп этилган. Ҳозирги даврда халфалар ижро этаётган тўй-маросим ва дoston кўшиқларининг деярлик барчаси Хоним халфа мусиқа аънаалари асосида яшаб келаётир. Афсуски унинг оёқ билан попишакларини, қўл билан клавишларини босиб

чаладиган “Катта сочи” бизгача етиб келмаган ва унинг номини ҳам бирор халфа, чевараси Тўра ака ҳам эслай олмайди. Замон ўткинчи, аммо Хоним сувчи каби хонлар ҳукмронлиги давридаёқ гармон, “Катта соз” чалган илғор фикрловчи ижодкорлар кам топилади. У яратган Хоразм халфачилик санъати мактаби эса ҳамиша барҳаёт ва боқийдир. Хоним халфа жуда иқтидорли, бадеҳагўй, хофизаси кучли ижодкор. Унинг репертуарида ўнга яқин дoston бўлган, аммо фақат “Асли-Карам” достони ёзиб олинган. Дoston матнини Хоним халфа яшаган даврдан 100 йил олдин кўчирилган нусха билан қиёслаганда, шоиранинг нақадар бадеҳагўй бўлганлигига қаноат ҳосил қилдик. Шеърлар ниҳоятда нафис қилиб қайта ишланган. Шоира ижодига мансуб кўплаб шеърлар дoston таркибидан жой олган. Дostonнинг Хоним халфа варианты ҳозирда Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт илмий текшириш институти фольклор бўлимида 42-рақамли ҳазинада сақланмоқда.

ХОНИМ ХАЛФА ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

“Асил ва Карам” достонидан

ҲАР ГЎЗАЛНИ ГЎЗАЛ ДЕМА

Ҳар гўзални гўзал дема,
Гўзал сени демагунча.
Ёлборма кўнглим, ёлборма,
То ўзи ёлбормагунча.

Ёлбориб ёнингга келсин,
Товланиб кўйнингга кирсин,
Санинг ёринг бўлдим, десин,
Сен тегма, ул тегмагунча.

Нозли ёрни кўрмак ўлмас,
Сиёҳ зулфин ўрмак ўлмас,
Унга кўнгил бермак ўлмас,
Ўз кўнглини бермагунча.

ЭШИТ

Хастаман, ҳажрингдаман, эй шаҳи султоним, эшит,
Ўлгудекман кўрмасам, сарви хиромоним эшит.

Ўз-ўзимни ўлдирурман, сен қоларсан қонима,
Сўзимнинг будир адоси, шоҳи-султоним, эшит.

Шоҳсан оламда сан бир ғойиби бенаво,
Шоҳ гадога раҳм қилмасми, султоним, эшит,

Токи мен бедор ўлибман гул юзини кўрмакка,
Мен сенга арз айладим, шоҳи қадрдоним, эшит.

Ҳар маҳал келса уни жон устида сақлар эдим,
Раҳм қилсин ҳолима, ул меҳрибоним сан, эшит.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Қобулнӣёзов Ж. Хоразм халқ кўшиқлари. –Т.: Фан, 1965.
2. Мирзаев Т. Ҳоди Зариф сабоқлари. –Т.: “SHAMS ASA”, 2013.
3. Қурёзов Т. Нотекис йўллар. –Т.: 2014. –Б.3-13-бетлар.
4. Ўзбек педагогикаси антологияси. –Т.: “Ўқитувчи”, 1995.
5. Ўзбек шеърляти антологияси. 1-том. –Т.: Ўздавнашр, 1961.
6. Юсупов Ю. Хоразм шоирлари. –Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1967.